

LOCKE'UN DOĞUŞTAN İLKELER ELEŐTİRİŐİ VE *TABULA RASA* OLARAK ZİHİN

İlyas Altuner*

LOCKE'S CRITICISM OF INNATE PRINCIPLES AND THE MIND AS *TABULA RASA*

ABSTRACT

The doctrine of the innate principles affirmed by continental philosophy and correspondingly thinking on which the idea God and other relevant notions were imprinted are the main of the important critical subjects of empirical philosophy. Locke argues that knowledge was not imprinted to mind inherently, contrary to traditional assent, it was acquired by experience, due to the fact that the human mind is *tabula rasa*. In this paper, it will be dealt with Locke's criticism on the theory of innate principles and his defense that knowledge is acquired in time by experience, and it will be examined philosopher's arguments on the subject.

Key Words: Locke, mind, idea, innate principles, *tabula rasa*, knowledge, assent, empirical, experience.

ÖZET

Kıta felsefesinin öne sürdüğü doğuştan ilkeler öğretisi ve buna bağılı olarak Tanrı idesinin ve ilgili diğer kavramların insan zihnine kazınmış olduğu düşüncesi, *görgül* felsefenin önemli eleőtiri konularının başında gelir. Locke, insan zihninin *tabula rasa* olmasından dolayı, bilgilerin doğuştan zihne kazınmadığını, gele-

* Arş. Gör., İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

neksel kabûlün aksine bilgilerin deneyim yoluyla kazanıldığını savunur. Bu yazıda, Locke'un rasyonel felsefenin savunduğu doğuştan ilkeler kuramına getirdiği eleştiriler ve bilginin deneyim yoluyla zaman içinde elde edildiği savunusu ele alacak ve filozofun konuya ilişkin getirdiği kanıtlar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Locke, zihin, ide, doğuştan ilkeler, boş levha, bilgi, kabûl, görgül, deneyim.

...

Giriş: İnsan Zihni Üzerine Araştırma

Kıta felsefesinin akılcılığına karşıt olarak ada felsefesinin görgücülüğünü temsil eden John Locke (1632-1704) en önemli eseri olan *Deneme*'de insan zihninin (human mind) neleri bilebileceği konusuna girmezden önce zihinde bir şeyin belirmesinden bahsederken, tıpkı Descartes gibi *açık ve seçik* (clear and distinct) kavramından bahseder. Locke, yaygın kullanımına rağmen insanlar arasında pek anlaşılamayan bu sözcüğün yerine herkesin zihninde ortak bir anlamı ve kavramı çağrıştıracak olan *belirgin* (determinate) ve *belirlenmiş* (determined) kavramlarını kullanmanın daha uygun olacağını söyler. Bir şey, herhangi bir zamanda zihinde nesnel olarak bulunduğu yani zihin için belirli duruma geldiği zaman, bu kavramların kullanılması o şey için uygun olmuş olur.

Belirgin sözcüğü *yalın ide* (simple idea) için kullanıldığı zaman, idenin zihinde bulunduğu söylendiğinde, zihnin bizzat kendi içinde algıladığı *yalın görüntü* (simple appearance) kastedilirken, *belirlenmiş* sözcüğü ise *karmaşık ide* (complex idea) için kullanılıp kimi yalın ya da daha az karmaşık idenin zihnin gözü önünde bulunması sırasındaki birleşiminden oluşan ve insanın o ideye ad vermesi sırasında zihinde bulunan ya da bulunması gereken ideye denir.¹

Descartes'ın incelemelerinin amacı insan bilgisinin ilkelerini bulmak yani zihin sağlam ve doğru yargılara ulaşmasını sağlayacak bir yönetim belirlemek olmuştur.

¹ John Locke, *The Works of John Locke, A New Edition Corrected*, London: Thomas Tegg & Others, 1823, I LIV, *Essay Epistle*. [Çalışmamızda Locke için ana kaynak olarak kullanılacak olan bu toplu eserler, WJL kısaltmasıyla verilecek ve özgün eser adları da kısaltılmış olarak verilmeye çalışılacak, ayrıca eserlerin bölüm ve paragraf numaraları belirtilerek okura kolaylık sağlanacaktır.] Locke'a göre bir insan için bu yalın düşüncelerden edindiği açık ve seçik algılardan daha belirgin bir şey yoktur. Bu algılardan her biri kendi içinde birleşmemiş olduğundan, içinde yalnızca zihindeki bir *tek biçimli görünüm* ya da *kavram* bulunur. WJL I 99, *Essay* 2.2.1. Konuya dair Ludlam şunu ifade eder: "İdeler (sözcüğün birincil anlamında), yalnızca, cisimsel duyular üzerindeki dışsal nesnelere işlemleri tarafından zihinde uyarılan duyumlardır. Öyleyse, kesin konuşursak, zihinde birleşmiş (yani zihin tarafından birleştirilmiş) olabilirler." Thomas Ludlam, *Logical Tracts: Comprising Observations and Essays Illustrative of Mr. Locke's Treatise upon the Human Understanding*, Cambridge: M. Watson, 1790, s. 19.

Aynı amacın Locke için de geçerli olduğunu söylememiz gerekir. Onun *Deneme*'sinin amacı *inanç* (belief), *kanı* (opinion) ve *kabûl* (assent) kavramlarının zeminiyle birlikte insan bilgisinin *köken* (original), *kesinlik* (certainty) ve *kapsamını* (extent) araştırmaktır.² Bu aynı zamanda *düşüncenin* (thought) kökeniyle ilgili zihinsel (mental) ve psikolojik sorulara yanıt olacak sağlam (strong) ve genelgeçer (generally accepted) bilginin doğasını işlemek anlamına gelmektedir. Bu arada zihinsel sorunlarla inanç ve kanılara aynı düzlemde yer verilmesi, her ikisinin birbirinden ayrımının Locke açısından pek de hoş karşılanmadığı izlenimi vermektedir. Kanı ve bilgi arasındaki sınırları araştırıp öğrenmek ve kesin bilgisine sahip olmadığımız şeyler hakkındaki inanç, kabûl ve kanaatlerimizi hangi oranda düzenlememiz gerektiğini incelemek, Locke açısından zahmete değer şeydir.³

Doğuştan İlkelerin Eleştirisi

Görgücü felsefenin temelleri her ne kadar Locke tarafından atılmış olsa bile, filozofun amacı görgücü bir felsefe kurmak değildir, ama yapmaya çabaladığı felsefe biçimi, onu bu yöne doğru sürüklemiştir. Çünkü geleneksel felsefenin öne sürdüğü *doğuştan ilkeler* (innate principle) öğretisi ve buna bağlı olarak bir Tanrı idesinin ve ilgili diğer kavramların insan zihnine kazınmış (imprinted) olması, onu zihin araştırması yapmaya ve bu konular üzerine ciddi şekilde düşünmeye sürüklemiştir. Düşünceye ilişkin doğal bir araştırmada, idelerin zihinde nasıl oluştuğunu tartışmaya geçmeden önce, Locke'un yapması gereken şey, idelerin yani ilkelerin doğuştanlığı öğretisini ciddi bir eleştiriye tabi tutmak olduğu için, eserinin bir bölümünü bu konuya ayırmıştır. Bu konunun ele alınması, zamanının büyük sistemli felsefelerini kurmuş olan Descartes, Spinoza ve Leibniz tarafından savunuluyor olmasından dolayı da önem taşımaktadır.

Zihin üzerine felsefe yapmak demek, soyut kavramlarla uğraşı içinde bulunmak demektir. Bir filozofun en başta yapması gereken iş, doğal olarak varlığın ve bilginin kaynağını sorgulamaktır. Bunu yapmanın elbette pek çok zor tarafı bulunmaktadır, çünkü zihinsel soyutlamalardan başlamakla içinden çıkılması zor bir sorunla boğuşmak filozofu evrensel ve soyut olanla karşı karşıya getirmektedir. Soyut kavramlar *tümeldir* (universal) ve bu yüzden yalnızca filozoflara özgü bir zihin anlayışı içinde çözülebilir.⁴ Locke, sürekli *ide* sözcüğünü kullanmasının nedenini, insanın düşünmesi sırasında *anlama yetisi* (understanding) dediğimiz zihnin nesnesi olarak ortaya çıkar-

² WJL I 1, *Essay* 1.1.2.

³ WJL I 2, *Essay* 1.1.3.

⁴ Vico, soyut kavramların evrensel olmalarından ötürü filozoflara özgü olması gerektiğini, tutkuların ise sahte ve duygusuz şairlerin işi olduğunu söylemiştir. Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, çev. Sema Önal, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007, § 704.

bilecek her şeyin yerini tutabilmesi öngörülen kapasiteye sahip olan en iyi terimin *ide* olmasıyla açıklar. Duruma bağlı olarak *düşlem* (phantasm), *kavram* (notion), *tür* (species) veya düşünme edimi sırasında zihnin kullanıldığı her şey *ide* olarak adlandırılır.⁵

Doğuştan idelerin eleştirisinin herhangi bir kişiye yönelik olmaması gerektiğine de değinen Locke, asıl amacının kuramın kendisi üzerine yoğunlaştığına dikkatimizi çeker. Bazı kimselerin, anlama yetisi tarafından başlangıçta kazanılmış hâlde olup kendisiyle birlikte dünyaya getirdiği bir takım doğuştan ilkelerin, *birincil kavramların* (primary notions) ve özniteliklerin (characters), sanki bunlar insan zihnine damgalanmış (stamped) gibi yanlış yerleşik kanılara sahip olduklarını belirtir.⁶ İnsanların üzerinde uzlaşmaları, herhangi bir önermenin zorunlu olarak doğru olduğunu bize göstermez.

“Bir şey neyse odur” ve “Aynı şeyin hem olması hem de olmaması imkânsızdır” gibi önermeler doğuştan ilkelerin olduğunu göstermek için kullanılıyor olsalar bile, aslında onlar, ilke olmadıklarının kanıtlarını sunarlar. Bu türden önermeler, insanlar arasında yaygın olarak bilinmelerine karşın, genel geçerlikten uzaktır.⁷ Bu önermeler filozoflar tarafından sonradan birer aksiyom ya da maksim sayılarak bilginin ya da zihnin ilkeleri haline getirilmiştir. Hatta bu ilkelerin genel geçerliğinin olması, onların açık birer doğuştan ilke oluşlarıyla bağlantılandırılır. Bu önermesel ilkelerin zihnin ilkeleri ya da maksimler olarak düşünülmesine imkân yoktur, çünkü bu türden ilkeler ne tanımlanabilir ne de sayılabilir.⁸ Eğer bütün seçik idelerimizden elde edilen apaçık önermeleri (self-evident propositions) de bunlara eklersek, ilkeler neredeyse sonsuz sayıda, en azından sayılamayacak kadar çok olacaktır ki, insanlar onun bilgisine çağlar boyunca ancak ulaşabilirler.⁹ Bunların ayrıca zihne Tanrı tarafından kazanılmış oldukları yönündeki savlar da yanlıştır. Eğer onlar zihne kazanılmış olsalardı, zihne sahip oldukları hâlde niçin bu önermelerin aptalların ve çocukların zihinlerinde bulunmadıkları sorusunun bir çözümü olamazdı. Ruha yani zihne kendisinin algılamadığı şeylerin kazanılması doğru olmasa gerekir. Locke’a göre, insan zihninin hiçbir zaman bilincine varamadığı hiçbir önermenin zihinde bulunduğu söylenemez.¹⁰

Bunun dışında Locke, doğuştan bilgilerin insan zihninde saklı bulunup insanın aklını doğru olarak kullanmaya başlamasıyla onları kavrayacağı düşüncesine de karşı çıkar. Çünkü bu durumda aklın bize öğrettiği bütün bilgilerin yine doğuştan geldiklerinin kabûl edilmesi gerekecektir. Durum böyleyken, matematikçilerin kullandıkları ilkelerle bu ilkelerden çıkan teoremleri bir ve aynı kabûl etmiş olmak arasında hiçbir fark kalmamış olur.¹¹ Bilgisiz insanların büyük bölümü ve yabani hayat yaşayanların

⁵ WJL I 6, *Essay* 1.1.8.

⁶ WJL I 13, *Essay* 1.2.1.

⁷ WJL I 14, *Essay* 1.2.4.

⁸ WJL IV 369, *Second Reply*.

⁹ WJL IV 400, *Second Reply*.

¹⁰ WJL I 15, *Essay* 1.2.5.

¹¹ WJL I 17, *Essay* 1.2.8.

tamamı, yaşamlarında hiçbir zaman böyle akıl yürütmeler üzerinde düşünmezler.¹² Ayrıca çocuklar, budalalar, ilkel ve bilgisiz insanlar, alışkanlıklardan ve başkalarının görüşlerinden en az etkilenmiş kişiler olduklarından dolayı, bunların ilkeleri bilmele-ri akla daha uygundur. Oysa eğitim ve öğretim görmemiş bir çocuktan ya da ilkel bir orman adamından soyut ilkeleri bilmesini beklemek yahut bu ilkelerin izlenimlerine (impressions) sahip olduklarını düşünmek, yanılığa düşmekten başka bir şey getirmez.¹³ Locke, “Bir şey neyse odur” önermesi kadar genel ve peşin kabûle sahip yahut “Bir şeyin hem olması hem de olmaması imkânsızdır” önermesi kadar açıkça gerçek olan bir ahlâk kuralı örneği vermenin güç olacağını düşünmektedir.¹⁴

Doğuştan ahlâkî idelerin olmadığı konusuna bu şekilde bir giriş yapan Locke, ahlâkî idelerin doğuştanlığını savunanlara karşı örneklemelere girer. Tüm insanların kabûl ettikleri ahlâkî idelerin bulunması, daha doğrusu ahlâkî idelerin doğuştan olduğu üzerine bir uzlaşımın olması gibi bir genel kabûlün bulunma olanağı, kuramsal ilkelerin genel kabûl görmesine oranla daha azdır. Kuramsal ilkelerin doğuştanlığı geçerliliğini yitirdiğinden, ahlâkî ilkenin de geçerliliği kalmamış olur. İnsanların ahlâkî ilkeler üzerine birleşmelerinin aksine, bu ilkeler hakkında tam bir ayrılık içinde oldukları görülür. Zaten ahlâk kuralları bir kanıt gerektirdikleri nedeniyle doğuştan olamazlar. Bir kimsenin haklı olarak nedenini soramayacağı bir ahlâk kuralının önerilemeyecek olması, Locke’u bu düşünceye götüren nedenlerin başında gelir. Erdemin kabûlü, genellikle doğuştan oluşundan dolayı değil, yararlı oluşundan ileri gelir.¹⁵

Tabula Rasa Olarak Zihin

Descartes’in zihnin doğuştan ilke ve kavramlara sahip olduğu ve bütün gerçekliğin ve kesinliğin bunların açık ve seçik algısıyla (perception) elde edilebileceği yargısını savunmasına karşılık, Locke, doğuştan idelerin ya da ilkelerin olmadığı ve bütün bilgi akışının böyle bir kesinlikten yoksun olduğunu belirtmekle birlikte, kesinlik ve bilgi üzerine ona olan minnettarlığını da ayrıca dile getirir.¹⁶ Descartes’in Locke üzerindeki etkisi, her ne kadar en acımasız eleştirileri ona yöneltmiş olsa bile,

¹² WJL I 20, Essay 1.2.12.

¹³ WJL I 32-3, Essay 1.2.27. Locke’un bu düşüncesine çağdaşları birtakım eleştiriler yöneltmişlerdir. Burnet, bilgisiz insanların hayatlarını yönlendirmek için belli bir düzenleri bulunduğunu, karmaşık ve uzun çıkarımlara gereksinim duymadıklarını söyleyerek, bu insanların ilkeleri en iyi anlayabilecek kimseler olduğu görüşünün pek de açık olmadığını söyler. Thomas Burnet, *Remarks upon An Essay Concerning Humane Understanding*, London: M. Wotton, 1697, s. 4. Locke ise buna yanıt olarak kısa bir yazı yayımlamış, ancak daha çok yazarı eleştirerek, kitabını tam anlamamakla suçlamıştır. Bu yazıda asıl konu ahlâk ve Tanrısal öğelere ayrılmıştır. WJL IV 186-9, *Answer to Remarks*.

¹⁴ WJL I 34, Essay 1.3.1.

¹⁵ WJL I 36-8, Essay 1.3.4-6.

¹⁶ WJL IV 48-51, *Letter to Edward*.

küçümsenmeyecek kadar fazladır. Onun sisteminde Descartes'ın etkilerini çok fazla görmek mümkündür.

Doğuştan ilkeler olmadığına, zihin ilkeleri örtük bile olsa doğuştan getirmediğine göre, zihnin içeriğinin bir *beyaz sayfa* (white paper) yani *tabula rasa* olması gerekir. İdeler doğuştan değilse, onların zihinde olmadığı herhangi bir zamanın olması gerekir ki, bu da onların başka bir kaynaktan geldiklerini gösterir. İdelerin bulunmadığı yerde ne bilgi ne de kabûl, hatta ne de onlarla ilgili zihinsel ve sözel önermeler bulunur.¹⁷ Locke, bir ilkenin doğuştan oluşuyla doğru oluşu arasında bir ilişki kurarak, doğuştan ilkelerin zorunlu olarak doğru olduğu görüşünü ileri sürer. Doğuştan doğrular varsa, bunların düşüncenin ilk nesnelere, zihinde oluşan ilk şeyler olması zorunludur.¹⁸ Oysa doğuştan doğrularla doğuştan ilkelerin birbirini gerektirmesi konusu, gerçekten sorunludur. Çünkü doğuştan ilkelerin bulunması, doğuştan doğruları zorunlu kılmaz ve bu *iç-çelişkili* de değildir. Locke'u bu düşünceye sevk eden şeylerin başında inancın ve Tanrının felsefe tarafından kanıtlanabileceği düşüncesi vardır. Locke'a yapılan itirazlarda buna benzer sorgulamalara rastlamak mümkündür. Çağdaşı Norris, "Doğuştan doğrular varsa doğuştan düşünceler de olmalıdır" önermesine karşı çıkararak, burada gerçeklikle düşüncenin özdeşleştirildiğini, oysa öznenin doğruluğunun ona uygun bir düşünceyle aynı şey olduğu hâlde, nesnenin doğruluğunun bizzat düşünce değil de üzerine düşünülen şey olduğunu belirtir ve o zaman niçin böyle bir durumun söz konusu olmayacağını ifade eder.¹⁹

Locke burada asıl can alıcı noktaya değinerek bütün eleştirilerin merkezine yerleşebilecek temel önermeyi kurar: "Tanrı idesi doğuştan değildir."²⁰ Eğer bir idenin yani ilkenin veya kavramın doğuştan olması düşünülebilseydi, pek çok nedenden ötürü, Tanrı idesinin de doğuştan olması gerekirdi. Çünkü doğuştan Tanrı idesi yoksa, ne ahlâk ne de hukuk idesi zihinde bulunurdu. *Yasa koyucu* (legislator) kavramı olmaksızın nasıl yasadın söz edilemiyorsa, Tanrı idesi olmaksızın da bir Tanrısallıktan söz edilemez. Oysa şu bilinen bir gerçek ki, Tanrı idesine sahip olmayan toplumların varlığı bilinmektedir. Bu da bizi doğal olarak zihinlerde doğuştan idelerin bulunmadığı gerçeğine götürür.

Geleneksel ontolojide ideler Tanrı tarafından zihinlere verilmiştir ve *kendinde şey* (thing in itself) özelliğine sahiptir. Zihnin nesnelere ise maddî olmayan tözlerden oluşur, aynı zamanda ontik anlamda varoluşu gösterir. Dahası, özellikle kategoriler bağlamında, mantığın ilkeleri metafiziğin ilkeleriyle özdeş olarak görülmektedir. Oysa Locke'a göre ideler fiziksel ve psikolojik süreçlerin bir sonucu olarak kendinde şeyi imlemezler, onlar yalnızca anlama yetisi olarak varolan bilinçli zihinsel içerik-

¹⁷ WJL I 57, *Essay* 1.4.1.

¹⁸ WJL I, *Essay* 1.2.26.

¹⁹ John Norris, *Cursory Reflections upon A Book Call'd An Essay Concerning Human Understanding*, London: S. Manship, 1690, s. 12.

²⁰ WJL I 60, *Essay* 1.4.8.

lerdir.²¹ İdelerin Tanrıda bulunduğunu söylemek de hem Tanrıya çeşitlilik atfetmek hem de idelerin ezeli olduklarını ileri sürmek olur. Bu da idelerin Tanrının bir parçası olduğunu söylemek gibi yanlış bir anlam ifade eder.²²

Sonuç: Görgül (Empirical) İlke Savunusu

Görgücülüğün önemli temsilcisi olan Locke, *tabula rasa* olarak kabül ettiği zihinde doğuştan hiçbir ilkenin bulunmadığını söyleyerek, bütün idelerimizin *duyum* (sensation) ve *düşünüm* (reflexion) dediği deneyimden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Zihnin doğuştan hiçbir ilke ya da kavram getirmemiş olması, dış dünyaya mahkûm bir bilgi anlayışının ortaya çıkışını temsil eder. Bu zemin üzerinde yapılan zihinsel çalışmalar, kendini duyumun ötesine götüremeyecek ve yalnızca bu dünyanın sonlu algılarıyla baş başa kalacaktır.

Locke'un bu düşünceleri geleneksel metafizik, teolojik ve etik argümanları tıpkı Descartes'ın Skolastik argümanlar konusunda yaptığına benzer şekilde bir yana bırakarak kendi radikal argümanlarını ortaya koyma ve inanca bilgi dâhilinde ulaşma çabasıdır. Daha sonra Kant tarafından asıl merkeze oturtulacak olan eleştirilerin ilk nüvesi de böylece Locke tarafından ileri sürülmüş olur. Onun doğuştanlıktan ayrı olarak apaçık doğrular diye öne çıkardığı şeyler, Kant tarafından *a priori* doğrular olarak adlandırılacaktır. Doğuştan ilkelere saldırı, kundaktaki bebeğin bu ilkelere sahip olmadığını herkesçe bilinmesinden dolayı doğal karşılanmış olsa bile, bu ilkelerin örtük olarak bebeklerde bulunduğu ya da en azından bebeklerin kavramsal olarak onlara yatkın olduğu düşüncesine de ayrıca karşı çıkması, zamanının büyük felsefeleriyle bir hesaplaşmaya girmesi demektir. Eğer düşünceler zihinde doğuştan değilse, beyaz sayfa gibi düşünülen zihin, düşünceleri nereden elde eder? Bütün bilgilerimiz, zihnin ve aklın edindiği bütün birikimler nasıl ortaya çıkar? Locke'un bu soruya yanıtı *deneyim* (experience) olacaktır.

Locke'a göre, anlama yetimizi bütün düşünce malzemeleriyle donatan şey ya dışsal görgül nesnelere (sensible object) ya da zihinlerimizin algılayıp düşündüğümüz içsel işlemlerine yönelik gözlemimizdir (observation). Bunlar hem edinmiş olduğumuz hem de doğal olarak edinebileceğimiz bütün idelerin kendilerinden çıktığı iki bilgi pınarıdır.²³ Locke bu ifadelerle bütün bilgilerin görgül ilkeden yani deneyimden geldiği görüşünü savunur. Her bilginin son tahlilde deneyime dayanmak zorunda oluşu, insanın ilk ideleri deneyimlerin dış varlıklarla ilgili olarak kendisine ulaştırdığı izlenimleri kavramaya başladığı zaman kazandığı anlamına gelir.²⁴ Ancak deneyimin

²¹ John W. Yolton, *Perceptual Acquaintance from Descartes to Reid*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984, s. 102.

²² WJL IX 222, *Examination* 23.

²³ WJL I 82-3, *Essay* 2.1.2.

²⁴ WJL I 86, *Essay* 2.1.9 ve WJL I 97-8, *Essay* 2.1.24.

bize sunduğu ve bilgilerin ana malzemesini oluşturan idelerin bilgi olarak kabûl edilemeyeceği bir gerçektir. Ancak gözlemlenen nitelikler nesnenin tözü olmayıp bizzat ona bağlı ve ondan kaynaklanan nitelikler yani ilinekler olduğuna göre, böyle nitelikler bu şeyin özü olamazlar. Böylece ideler, bilgide içerilen kabûl ya da inkâr edilebilir bir yargı dile getirme yeteneğine sahip değildir.²⁵

Zihnin beyaz bir sayfa olarak dile getirilişi, felsefenin Aristoteles'ten bu yana *ilk ilkelerin bilimi* ya da ilk ilkeleri veren Tanrısal bir bilim olarak varlığını sürdürmesine nokta koymuş olmaktadır. Locke'un bakış açısına göre bu konular artık felsefenin araştırma konusu olmaktan çıkmıştır. İnsanın kendi dar zihinsel sınırlarının ötesine geçememesi konusuna ve ayrıca pragmatizme yapılan vurgular, Locke düşüncesinde geçmiş felsefelerin yüzeysel bir hâl aldığını gösterir.²⁶ Aristoteles felsefesi ve Skolasitik düşüncenin Descartes ve Bacon tarafından dışlanması ve Kartezyen dünya tasarımının sonucu olarak yepyeni bir varlık kuramının temellerinin atılmaya çalışılmasına karşılık, Locke da yepyeni bir bilgi kuramının temellerini atmaya çabalamıştır. Locke'un felsefe yapma girişimi kendisinden sonra Berkeley ve Hume tarafından benimsenmiş ve *görgücülük* (empiricism) felsefede etkin bir akım olarak Kant'a ilham kaynağı olmuştur.

KAYNAKLAR

- Burnet, Thomas, *Remarks upon An Essay Concerning Humane Understanding*, London: M. Wotton, 1697.
- Hanratty, Gerald, *Aydınlanma Filozofları: Locke, Hume ve Berkeley*, çev. Tuncay İmamoğlu & Celal Büyük, İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Locke, John, *An Essay Concerning Human Understanding*, A New Edition Corrected, *The Works of John Locke*, vol. I-II-III, London: Thomas Tegg & Others, 1823.
- , *A Letter to Edward Lord Bishop of Worcester Concerning Some Passages Relating to Essay of Human Understanding*, A New Edition Corrected, *The Works of John Locke*, vol. IV, London: Thomas Tegg & Others, 1823.
- , *An Answer to Remarks upon An Essay Concerning Human Understanding*, A New Edition Corrected, *The Works of John Locke*, vol. IV, London: Thomas Tegg & Others, 1823.
- , *Reply to the Bishop of Worcester's Answer to His Second Letter*, A New Edition Corrected, *The Works of John Locke*, vol. IV, London: Thomas Tegg & Others, 1823.
- , *An Examination of P. Malebranche's Opinion*, A New Edition Corrected, *The Works of John Locke*, vol. IX, London: Thomas Tegg & Others, 1823.
- Ludlam, Thomas, *Logical Tracts: Comprising Observations and Essays Illustrative of Mr. Locke's Treatise upon the Human Understanding*, Cambridge: M. Watson, 1790.
- Norris, John, *Cursory Reflections upon A Book Call'd An Essay Concerning Human Understanding*, London: S. Manship, 1690.
- Vico, Giambattista, *Yeni Bilim*, çev. Sema Önal, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007.

²⁵ WJL II 135, *Essay* 2.31.13 ve WJL IV 57, *Letter to Edward*.

²⁶ Gerald Hanratty, *Aydınlanma Filozofları: Locke, Hume ve Berkeley*, çev. Tuncay İmamoğlu & Celal Büyük, İstanbul: Anka Yayınları, 2002, s. 33.